

DOI: 10.46340/ephd.2021.7.2.2

Oleksii Shchetinin

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1692-3021>

National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine

THE INFLUENCE OF SOCIAL DISCIPLINING ON INTERCONFESSIONAL RELATIONS ON RIGHT-BANK UKRAINE AT THE END OF THE XVIII – EARLY XX CENTURY

Олексій Щетінін

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Україна

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНОГО ДИСЦИПЛІНУВАННЯ НА МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

The article highlights the influence of social disciplining carried out by the authorities and the churches in the late XVIII – early XX centuries on the Right-Bank Ukraine, which led to the destruction of the culture of interconfessional relations that had historically been developed in the region. The issue of interconfessional relations on the Right-Bank today is not a sufficiently researched topic in both Ukrainian and Western historiography. The study is based on the works of those authors who in their research touched the question of interconfessional relations in the region, periodicals published in the study period, and memoirs of contemporaries who witnessed and participated in interconfessional relations in the region. Inhabitants of the Right-Bank Ukraine – and it was a multinational and multi-religious region during the late XVIII – early XX centuries – had a vague religious identity due to the long historical experience of cohabitation of different Christian denominations and frequent transitions from one Christian rite to another, which affected interconfessional relations in the region. The Russian Empire, which was not satisfied with this order of things, sought to strengthen the boundaries of denominations to ensure the hegemony of the dominant Orthodox Church in the region through many methods that can be called the social disciplining. This term that was introduced by German historiography in the second half of XX century and means purposeful education in the society of certain norms of behavior and ideas of worldview initially not peculiar to it, through the edition of legal acts and carrying out of explanatory work. Such policy by the state-supported Orthodox Church have led to the social disciplining of the believers by the clergy of other denominations in the region in response and, ultimately, to the destruction of the blurred denominational identity of the region's residents and increased tensions between local denominations. Social discipline on the Right-Bank in the late XVIII – early XX centuries is an example of a failed interconfessional state policy, which worsened interconfessional relations and influenced the worldview of those public and political figures who were not pro-imperial, but did not ensure the unconditional dominance of the Orthodox Church in the region. This study can be a theoretical basis for the development of legislation in the field of interconfessional relations.

Keywords: interconfessional relations, Right-bank Ukraine, social discipline, religious culture, confession

Правобережна Україна у складі Російської імперії впродовж кінця XVIII-початку XX ст. була багатонаціональним і багатоконфесійним регіоном. Через часті переходи із однієї християнської традиції в іншу, зумовлені політичним тиском, значна кількість населення регіону мала розмиту релігійну ідентичність, що послідовно руйнувалася через процес укріплення конфесійних меж, який здійснювався церквами та владою за допомогою так званого соціального дисциплінування.

Термін «соціальне дисциплінування» отримав розповсюдження у роботах західних та українських вчених, які намагаються у дослідженнях історії європейських суспільств застосувати соціологічний підхід. Цей термін означає прищеплення певних норм світогляду і поведінки суспільству, початково йому не властивих, своєрідне «виховання» за допомогою суспільних інститутів – держави, церкви, школи та ін. Соціальне дисциплінування застосовувалося і в міжконфесійних відносинах для консолідації релігійних спільнот зсередини та вироблення «програмованого» ставлення до інших релігійних спільнот.

Термін «соціальне дисциплінування» поширився науковому обігу у ХХ ст. завдяки німецькому досліднику Герхарду Острайху¹ на основі робіт Макса Вебера². Серед українських вчених до цього терміну у своїх працях звертався С. Каріков, говорячи про конфесіоналізацію у Німеччині³, а стосовно української релігійної історії П. Єремєєв застосував цей термін щодо процесів на Слобожанщині у ХІХ ст. у середовищі старообрядців⁴, які намагалися консолідувати та зберегти від зникнення власні громади під натиском панівної православної церкви.

У цій статті під терміном «соціальне дисциплінування» ми маємо на увазі комплекс заходів, спрямований на укріплення меж релігійних конфесій Правобережної України, зокрема шляхом вироблення ставлення до своєї та інших конфесій за моделлю протиставлення свій-чужий. Ці заходи включали в себе роз'яснювальну роботу, освітню, видавничу діяльність й ухвалення юридичних актів, які мали вплив на перебіг соціального процесу конфесіоналізації та здійснювалися як державою, що була зацікавлена у чіткому розмежуванні релігійних спільнот, так і християнськими спільнотами регіону, які не хотіли втрачати своїх вірян.

Абсолютна більшість населення Правобережної України, яка у результаті другого та третього поділів Речі Посполитої увійшла до складу Російської імперії, належала до трьох віросповідань: римо-католицького, уніатського (греко-католицького) та православного. Це досить умовний поділ, оскільки місцева релігійна культура носила змішаний характер, а тому межі трьох «конфесій» значною мірою були розмитими. Така ситуація була викликана не тільки тривалим співжиттям кількох християнських конфесій поряд упродовж кількох століть, але і тим, що в останні десятиліття перед анексією Російською імперією та у перші десятиліття ХІХ ст. низка мешканців регіону встигла кілька разів поміняти конфесійну приналежність.

Ще однією причиною такої ситуації був характер релігійної культури Правобережжя. Система освіти для селян, які складали абсолютну більшість населення регіону до 1861 р., майже не діяла через те, що селяни мали відбувати панщину до шести днів на тиждень, а тому праця їхніх дітей була цінною як помічників у власному господарстві. Про це, описуючи труднощі запровадження освіти серед селян, писали у 1861 р. «Київські єпархіальні відомості»⁵. Але і після скасування панщини селяни не бачили сенсу вкладатися в освіту своїх дітей, не вбачаючи практичного застосування її результатів у господарстві, адже освіта вимагала значних фінансових вкладень батьків, які переважно залишалися убогими⁶.

У таких умовах релігійна культура не могла і, здебільшого, не носила серед селян осмислений характер, заснований на вивченні догм, натомість її осердям була народна обрядовість. На цьому рівні миряни всіх трьох обрядів мали низку спільних культів. Це, зокрема, стосувалося спільного вшанування представниками трьох обрядів тих самих ікон. Такі ікони існували в містах Тиврів⁷, Бердичів⁸, Почаїв та Летичів, до них здійснювалися так звані «відпусти» – особливі паломництва, причому практика відпустів була характерна для всіх трьох обрядів регіону у першій половині ХІХ ст.

¹ Schulze, W. (1987). Gerhard Oestreichs Begriff «Sozialdisziplinierung in der frühen Neuzeit». *Zeitschrift für Historische Forschung*. No. 3, 265–302.

² Вебер, М. (2018). *Протестантська етика і дух капіталізму*. Наш Формат.

³ Каріков, С. А. (2017). *Лютеранська конфесіоналізація в Саксонії в 1525-1580 рр.* Харків: НУЦЗУ, 251.

⁴ Єремєєв, П. (2016). Соціальне дисциплінування як фактор посилення сектантських рис у релігійних спільнотах (на прикладі старообрядницьких общин Харківщини ХІХ-початку ХХ ст.). *Історія релігій в Україні: Науковий збірник*, 26, 388-398.

⁵ Киевские епархиальные ведомости (1861). *Школы при сельских церквях Киевской епархии, 4, 15 апреля, часть вторая неофициальная*, 114.

⁶ Там само, 119.

⁷ Бучковський, О. (2020). Сторінки історії: ікона Матері Божої Тиврівської. *Католицький Медіа-Центр Конференції римсько-католицьких єпископів в Україні* <<https://kmc.media/2020/08/22/storinky-istoriyi-ikona-materi-bozhoyi-tyvrivskoyi.html>> (2021, квітень, 12).

⁸ Буравський, О. (2011). Римо-Католицька Церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ-початку ХІХ ст. *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*, 47 (5), 8.

У низці випадків представники одного обряду мали повагу до святинь іншого обряду, як, наприклад, прокурівські католики, які з пошаною ставилися до місцевої ікони Богородиці, яка колись була уніатською, а після опрацювання місцевого уніатського храму Різдва Богородиці стала православною¹. Причому майже всі названі ікони були іконами Марії, що дає підстави зробити висновок, що культ Діви Марії був спільним спочатку для трьох обрядів, а після скасування уніатства – для двох найчисленніших християнських обрядів регіону – православ'я та римо-католицизму. Також траплялися випадки спільного вшанування ікон православними й католиками у другій половині XIX ст. у таких містах регіону, як Тарноруда, Брацлав і Любар². Це відбувалося і після значних зусиль держави, спрямованих на чітке розмежування конфесій регіону. Навіть після ліквідації одного з трьох обрядів регіону – уніатського в 1839 р. (хоча деякі осередки уніатства у регіоні опиралися опрацюванню впродовж 1840-х рр.), у другій половині XIX ст. певні обрядові дійства, передусім католицькі фести, залучали до свого відправлення інших християн регіону, зокрема православних³.

Варто додати, що ще в першій половині XIX ст. до заборони з боку держави представники духовенства різних християнських обрядів на Правобережжі відвідували храми різних конфесій та виголошували там проповіді⁴. Щоправда, це стосувалося, у першу чергу, уніатів та римо-католиків. Окрім цього, не тільки селяни, але й подекуди православні священики не були обізнані з тонкощами православного обряду, або не мали всіх необхідних богослужбових книг та інструкцій, а тому могли неправильно з точки зору тодішніх правил здійснити той чи інший обряд. З цього приводу «Подільські єпархіальні відомості» у № 1 за 1862 р. писали, що рідко яка парафія у Подільській єпархії має повний перелік богослужбових книг, і закликали священиків наголошувати парафіянам на важливості того, щоб вони жертвували не на церковне начиння, а на книги⁵.

Через необізнаність з боку деяких православних священиків щодо здійснення обрядів і таїнств іноді доходило до курйозних випадків. Так, «Подільські єпархіальні відомості» у № 1 за 1865 р. писали про те, що один із священиків єпархії, не знаючи порядку хрещення, тричі охрестив єврея, який хотів прийняти православ'я⁶. У зв'язку з цим Подільська консисторія циркулярно вимагала від настоятелів кожного храму єпархії мати правила підготовки іновірців до прийняття християнської віри⁷.

Ще однією особливістю регіону було поширене явище міжконфесійних шлюбів. До 1828 р. у міжконфесійних шлюбах, наприклад між католиками і православними, дітей виховували у віросповіданні за вибором батьків, а з 1828 р. згідно із законом у міжконфесійних шлюбах дітей мусили виховувати виключно у православному віросповіданні⁸. Постійному спілкуванню представників різних обрядів також сприяло існування такого явища, як панський (шляхетський) двір, де селяни-некатолики служили землевласнику-католику і, у деяких випадках, наvertsалися у католицизм, на що звертав увагу І. Кулжинський⁹ – російський чиновник, який у 1830-х рр. був директором Луцької чоловічої гімназії на Волині.

¹ Єсюнін, С. (2018). Сторінки історії православної церкви у місті Хмельницькому: храм Різдва Богородиці. *Хмельницька міська рада. Офіційний сайт* <<https://khn.gov.ua/uk/content/storinky-istoriyi-pravoslavnoyi-cerkvy-u-misti-hmelnyckomu-hram-rizdva-bogorodyci>> (2021, квітень, 12).

² Beauvois, D. (1997). Religie a narody w walce rosyjsko-polskiej na Ukrainie prawobrzeżnej w latach 1863-1914. *Przegląd Historyczny*, 88, 77.

³ Шеретюк, Р. (2014). «Змагання за душі» як один із засобів зміцнення позицій російської православної церкви на Правобережній Україні (середина-друга половина XIX ст.) *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*, 11, 169-180.

⁴ Буравський, О. (2011). Римо-Католицька Церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII-початку XIX ст. *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*, 47 (5), 7.

⁵ Подольские єпархіальні вєдомости (1862). *Продажа церковних книг при Подольской Духовной консистории. 1, 01 янвєря, часть неофициальная*, 8.

⁶ Подольские єпархіальні вєдомости (1865). *Потверждение Духовенству о точном соблюдении правил, относительно приготовления иноверцев-нехристиан к принятию христианской веры, 1, 01 янвєря, часть первая официальная*, 25.

⁷ Там само.

⁸ Bobrowski, T. (1900). *Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego: w 2 t.* Lwów: Nakładem Funduszu testamentowego, 1, 417.

⁹ Пушкар, Н. (2021). Тадеуш Чацький з русофільських позицій І. Г. Кулжинського в його спогадах про Волинь. *Володимир-Волинський історичний музей* <<http://volodymyrmuseum.com/naukovi-statti/206-tadeush-chatskyu-z-rusofilskykh-pozytisy-i-h-kulzhynskoho-v-yoho-spohadakh-pro-volyn>> (2021, квітень, 12).

Російська держава з кінця XVIII і до початку XX ст. доклала значних зусиль для того, щоб зруйнувати такі відносини між конфесіями регіону і замкнути й обмежити їх одна від одної. У першу чергу, об'єктом зусиль держави стала уніатська церква регіону, яка була джерелом поповнення як римо-католицької, так і православної церкви завдяки поєднанню східного обряду з підпорядкуванням Риму. Так, за правління імператорів Павла I та Олександра I була видана низка юридичних актів, спрямованих на розрив зв'язку уніатства з католицизмом. Зокрема, у 1810 р. було заборонено вступати римо-католикам до уніатського василіянського чернечого ордену¹.

Оскільки уніатська церква регіону часто сприймалася як частина римо-католицької, а не як окрема конфесія, про що писали у своїх мемуарах і поляки², і росіяни³ у першій половині XIX ст., держава не тільки заборонила вдруге – у 1827 р. (бо указ вочевидь не виконувався) римо-католикам вступати до василіянського ордену⁴, але й розділила римо-католицьку колегію – вищий орган управління римо-католицькою та уніатською церквами імперії – на два департаменти у 1804 р., формально урівнявши уніатів з римо-католиками.

Своєрідним «апогеєм» соціального дисциплінування уніатської церкви на юридичному рівні стало її повне інституційне відокремлення в Російській імперії від римо-католицької церкви і створення у 1828 р. окремої уніатської колегії для цієї церкви.

Інституційне відокремлення уніатської церкви у західних губерніях імперії загалом і на Правобережжі зокрема супроводжувалося знищенням обрядових особливостей цієї релігійної спільноти. Таким чином влада намагалася «очистити» спочатку уніатство, відокремивши його від католицизму, а потім ліквідувавши уніатську церкву регіону і вливши її до складу православної у 1839 р. Серед іншого, здійснювалися спроби очистити нові православні церкви від залишків латинства. Так, наприклад, встановлювались іконостаси, а також була здійснена невдала спроба заборонити встановлювати хрести на в'їздах до населених пунктів⁵.

Інституційне соціальне дисциплінування уніатства, здійснюване «згори», було штучним і практично не супроводжувалося обрядовою конфесіоналізацією «знизу» шляхом відокремлення на рівні обрядів. Навпаки, держава у 1828-1839 рр. через юридичне регулювання здійснювала зближення обрядів уніатської церкви з православною напередодні її поглинання останньою.

Конфесійне соціальне дисциплінування держави, яке виражалось у низці заборон для неправославних та посиленні православ'я за рахунок інших конфесій, наштовхнулося на зворотній процес – соціальне дисциплінування парафіян на місцях священиками шляхом прищеплення їм конфесійної свідомості, що призводило у багатьох випадках до ігнорування владних приписів. Дослідниця історії уніатської церкви на Правобережжі В. Лось наводить низку прикладів того, як уніатське духовенство здійснювало роз'яснювальну роботу з метою вберегти уніатів від переходу у православ'я та повернути назад в унію новонавернених уніатів. Наприклад, у Дубнівському повіті Волинської губернії в 1798 р. завдяки такій контрмісіонерській діяльності василіян було повернуто із православ'я назад в унію 25 парафій⁶. Це спричинило видання указу Святішого Синоду від 1 лютого 1800 р. «Про неповернення в унію людей приєднаних до православної віри»⁷.

¹ Білик, В. (2011). Урегулювання правового становища василіянських монастирів у Правобережній Україні наприкінці XVIII – у 30-х рр. XIX ст. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*, 23, 40.

² Jełowicki, A. (1839). *Moje wspomnienia*. Paryż: Wydanie Aleksandra Jełowickiego i spółki, xięga pierwsza, 301.

³ Долгоруков, И. (1870). *Славны бубны за горами или путешествие мое коекуда 1810 года*. Москва: Издание императорскаго Общества Истории и Древностей Российских при Московском университете, 355.

⁴ Білик, В. (2011). Урегулювання правового становища василіянських монастирів у Правобережній Україні наприкінці XVIII – у 30-х рр. XIX ст. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*, 23, 40.

⁵ Желізняк, В. М. (2013). Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796-1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії): *дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук*. Тернопіль: Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, 143.

⁶ Лось, В. (2013). *Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII-першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект*. Київ: Видавництво Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, 207.

⁷ Білик, В. (2010). Урегулювання правового становища Греко-уніатської церкви у Правобережній Україні в кінці XVIII-першій чверті XIX ст. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія: Історичне релігієзнавство*, 2, 14.

Одним із напрямків соціального дисциплінування у середині XIX ст. для православного духовенства, низка представників якого мала нечітку конфесійну ідентичність, стало викривальне богослов'я¹. Воно викладалося у період 1823-1869рр. у Київській духовній академії і мало на меті «викривати», що випливає із самої назви, всі неправославні конфесії християнства та всі інші релігії загалом, а також стверджувати майбутніх священиків в істинності тільки православної церкви². Це було пов'язано з еклезіологічним та сотеріологічним ексклюзивізмом – впевненістю в тому, що єднання з Богом та спасіння можливе тільки у православній церкві³.

У середині XIX ст., коли формально була вирішена «уніатська проблема», на її місці постає проблема «сектантства», що проявилася у навершенні до євангельських церков православних за народженням. Цю проблему не можна було вирішити адміністративними методами через принципові відмінності православної і штундистської/сектантської (за термінологію держави) релігійності – православна релігійність регіону в основі своїй була обрядовою на низовому рівні, як вже говорилося вище, а релігійність протестантів-штундистів носила з самого початку осмислений характер, який ґрунтувався на самостійному вивченні Біблії.

Із 1861 р. до інструментів соціального дисциплінування додалися конфесійна преса та неможлива раніше масова освіта, яка надавалася у православних у церковно-приходських школах. Із 1864 р. римо-католицька конфесійна освіта пішла в підпілля через урядову заборону її функціонування, і, таким чином, християнська конфесійна освіта стала прерогативою православної церкви.

Православна преса, своєю чергою, стала в регіоні інструментом у міжконфесійних відносинах, спрямованим на світоглядне утвердження та зміцнення православ'я. Про це, зокрема, писали «Подільські єпархіальні відомості» у № 1 за 1865 р. У виданні стверджувалося про намагання поляків-католиків довести, що на Поділлі має панувати латинство, і містився заклик надсилати до редакції матеріали, які доводять, що Поділля – «руський край», а рідна віра регіону – православна⁴.

Сильнішим за антилатинство у релігійному питанні був тільки владний антисемітизм. Заради того, щоб не допустити юдеїв у думу православний російський уряд підтримував римо-католиків. При цьому на місцевому рівні ще з 1892 р. при виборах до міських дум квота християн – православних і католиків – була вища, ніж юдеїв, незважаючи на те, що частка населення юдеїв могла значно перевищувати частку християн⁵. Подібна політика здійснювалася щодо старообрядців в першій половині XIX ст., коли їм забороняли обиратися до органів міського самоврядування.

Із 1860-х рр. до наведених вище способів соціального дисциплінування додалася так звана антисектантська пропаганда, спрямована головним чином проти пізньопротестантських течій – штундизму, баптизму, адвентизму тощо, які поповнювалися за рахунок колишніх православних і з цього часу почали розповсюджуватися у регіоні. З 1867 р. під керівництвом православної церкви, яка не могла зупинити створення протестантських громад з колишніх православних, почали видаватися книги на зразок «Изобличение штундизма»⁶ та низка інших, призначені у першу чергу для православного духовенства, а також антисектантська література для широкого загалу. Частина цих книг видавалася в Києві, бо саме українські землі імперії, зокрема Правобережжя, були центром пізньопротестантських рухів, складених з колишніх православних.

Православна преса 1860-1910-х рр. регулярно публікувала матеріали про «сектантів» і таким чином формувала негативне ставлення своїх читачів про протестантські громади, переважно про ті, які склалися з колишніх православних⁷.

Такі самі негативні матеріали, як і про «сектантів», православна преса, зокрема «Почаївський листок», що видавався на Волині з 1887 р. і розповсюджувався безкоштовно, публікувала і про римо-

¹ Бурега, В. (2019). Викривальне богослов'я у Київській духовній академії: завдання та змістовне наповнення лекційних курсів (1823–1869 рр.) *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 17-29.

² Там само, 17.

³ Там само, 18.

⁴ Подольские епархиальные ведомости (1865). *Приглашение Подольскому духовенству, 1, 01 января, отдел второй неофициальный*, 2.

⁵ Желізняк, В. М. (2013). Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796-1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії): *дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук*. Тернопіль: Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, 145.

⁶ Троицкий, И. (1891). *Обличение заблуждений штундизма*. Киев: Типография С. В. Кульженко.

⁷ Плевако, К. (2019). Відображення у часописі «Єпархіальні відомості» протестантського руху в Україні (1907-1914 рр.). *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*, 34.

католиків. Католики поляки та німці були проголошені «ворогами православ'я», а римо-католицизм – «латинською ересью»¹. При цьому найбільшим центром міжконфесійної напруги була Волинь.

Ситуація дещо змінилася лише на початку ХХ ст. Зокрема, із 1905 р. у Російській імперії було дозволено безкарно переходити (відпадати) з православ'я до інших конфесій. Це призвело до масового відпадиння православних у трьох правобережних губерніях, передусім завдяки переходам з православ'я у римо-католицизм внаслідок успішної католицької місії. Католицька церква регіону збільшилася з 795 957 вірян у 1908 р. до 875 361 вірян у 1911 р., тобто за 3 роки відбулося зростання на 79 386 вірян². Позитивну динаміку зростання за рахунок православних також демонстрували пізньопротестантські громади, що непокоїло Російську православну церкву.

Оскільки така динаміка втрат власних вірян особливо турбувала православне духовенство регіону, воно скаржилося владі на місіонерство з боку католиків та протестантів. Як наслідок, влада, попри декларовану свободу віросповідання, реагувала на це покаранням за «спокушання» із православної віри у протестантизм, що передбачало висилку з регіону на три роки³. Крім того, влада розробляла ряд превентивних заходів, щоб надалі запобігти переходам із православ'я. На місіонерських з'їздах кінця ХІХ-початку ХХ ст. – 1891, 1897, 1903, 1908 рр., останній з яких проводився у м. Києві, також неодноразово піднімалися питання «захисту» православної населення Російської імперії, під яким розумілося стримування темпів відпадиння від православ'я у протестантизм та католицтво. За рішенням місіонерського з'їзду 1903 р. проводилися душеопікунські бесіди з робітниками, дружини яких через пияцтво своїх чоловіків приєднувалися до «сектантів».

Одним із способів протидії католицизму стала повторна заборона конфесійних католицьких шкіл у 1911 р.⁴. Ще раніше, у 1872 р., католицькому духовенству на Правобережжі було заборонено наймати до себе на роботу осіб православного віросповідання⁵.

Дискримінаційна політика влади по відношенню до неправославного населення Правобережжя України, а також заходи соціального дисциплінування у регіоні загострили міжконфесійні конфлікти. Так, через негативне ставлення до протестантів-українців – вчорашніх православних – та підбурювання у деяких випадках з боку духовенства проти «сектантів» мали місце випадки побиття колишніх православних⁶. Про напруженість тогочасних православно-католицьких взаємин свідчить і відомий дослідник релігійної історії України початку ХХ ст. Г. Надтока⁷. При цьому роль православного духовенства у розпалюванні міжконфесійних конфліктів полягала і в поширенні серед вірян неправдивої інформації про інші конфесії. Певною мірою завдяки цьому народна назва протестантів «штунди» з їхньої подачі набула лайливої конотації.

Незважаючи на зазначені дії, намагання влади та православного духовенства зміцнити межі конфесій за допомогою соціального дисциплінування всіма способами та засобами і таким чином «захиститися» від інших конфесій провалилося. На початку ХХ ст. межі конфесій були рухомими – одні конфесії (протестанти і католики) зростали передусім за рахунок інших (православних), а міжконфесійні відносини значною мірою характеризувалися змаганням духовенства різних конфесій «за душі» мешканців регіону.

Іншим зворотним наслідком соціального дисциплінування влади та духовенства у конфесійній сфері стало «антисектантське» налаштування діячів українського національно-визвольного руху. Так, консерватор-католик за віросповіданням В. Липинський, який походив із Волинської губернії і до еміграції прожив більшу частину життя на Правобережжі, писав, що «секти» (протестантські церкви, які склалися з колишніх православних) є шкідливими для національного державотворення,

¹ Надтока, Г. (1998). Міжконфесійні відносини в Україні на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*, 5, 96.

² Буравський, О. (2013). Римо-Католицька Церква у міжконфесійних відносинах на Правобережній Україні: історія і сучасний стан. *Українське релігієзнавство*, 66, 188.

³ Надтока, Г. (1999). Діяльність православної місії в Україні на зламі ХІХ–ХХ століть. *Українське релігієзнавство*, 10, 16.

⁴ Zasztowt, L. (1990). Polskie szkółki ludowe na Ukrainie w latach 1905-1914. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*, 33, 90.

⁵ Beauvois, D. (1997). Religie a narody w walce rosyjsko-polskiej na Ukrainie prawobrzeżnej w latach 1863-1914. *Przegląd Historyczny*, 88, 77.

⁶ Павлюк, Г. (2011). Місійна діяльність німецьких баптистських проповідників на Волині в другій половині ХІХ-на початку ХХ століття. *Українське релігієзнавство*, 58, 38.

⁷ Надтока, Г. (1998). Міжконфесійні відносини в Україні на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*, 5, 96.

бо вони «збільшують національну розпорошеність»¹. Такий погляд на протестантів-українців – колишніх православних мало відрізнявся від ставлення до них обер-прокурора Святішого Синоду Російської православної церкви О. Победоносцева. Схожі переконання побутували і значно пізніше та, навіть, притаманні окремим сучасним українцям, хоча їх витoki прямо пов'язані з політикою соціального дисциплінування XIX ст.

Таким чином, конфесіоналізація, здійснювана владою Російської імперії на Правобережжі методами соціального дисциплінування, значною мірою призвела до поступового руйнування релігійної ідентичності мешканців краю та посилення напруги між християнськими конфесіями. Ця політика мала довготривалі наслідки і, навіть, негативно вплинула на ставлення до неправославних релігійних конфесій деяких діячів українського національного руху, яких важко було запідозрити у проімперських настроях. Разом із тим владна політика соціального дисциплінування так і не досягла поставленої мети – забезпечення безумовного домінування Російської православної церкви на Правобережжі України.

References:

1. Beauvois, D. (1997). Religie a narody w walce rosyjsko-polskiej na Ukrainie prawobrzeżnej w latach 1863-1914 [Religions and nations in the Russian-Polish struggle in right-bank Ukraine in the years 1863-1914]. *Przegląd Historyczny* [Historical Review], 88, 77. [in Polish].
2. Bilyk, V. (2010). Vrehulyvannya pravovoho stanovyshcha Hreko-uniatskoyi tserkvy u Pravoberezhniy Ukrayini v kintsi XVIII-pershoy chverti XIX st. [Settlement of the legal status of the Greek-Uniate Church in Right-Bank Ukraine in the late eighteenth and first quarters of the nineteenth century] *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiya". Seriya: Istorychne relihiyeznavstvo* [Scientific notes of the National University "Ostroh Academy". Series: Historical Religious Studies], 2, 14. [in Ukrainian].
3. Bilyk, V. (2011). Urehulyvannya pravovoho stanovyshcha vasylianskykh monastyriv u Pravoberezhniy Ukrayini naprykintsi XVIIIu 30-kh rr. XIX st [Settlement of the legal status of Basilian monasteries in the Right Bank Ukraine in the late XVIII – in the 30s of the XIX century]. *Naukovyy visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrayinky. Seriya: Istorychni nauky* [Scientific Bulletin of Volyn National University named after Lesya Ukrainka. Series: Historical Sciences], 23, 40. [in Ukrainian].
4. Bobrowski, T. (1900). *Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego: w 2 t.* [Memoirs of Tadeusz Bobrowski: in 2 vol]. Lviv: by the Testament Fund, 1, 417. [in Polish].
5. Buchkovsky, O. (2020). Storinky istoriyi: ikona Materi Bozhoyi Tyvrivskoyi [Pages of history: the icon of the Mother of God of Tyvriv]. *Katolytskyy Media-Tsentr Konferentsiyi rymsko-katolytskykh yepyskopiv v Ukrayini* [Catholic Media Center of the Conference of Roman Catholic Bishops in Ukraine] <<https://kmc.media/2020/08/22/storinky-istoriyi-ikona-materi-bozhoyi-tyvrivskoyi.html>> (2021, April, 12). [in Ukrainian].
6. Buravsky, O. (2011). Rymo-Katolytska Tserkva v konteksti mizhkonfesiynykh vidnosyn na Pravoberezhniy Ukrayini naprykintsi XVIII-pochatku XIX st. [The Roman Catholic Church in the context of interfaith relations in the Right Bank Ukraine in the late eighteenth and early nineteenth centuries] *Hileya: naukovyy visnyk: Zbirnyk naukovykh prats* [Gileya: scientific bulletin: Collection of scientific works], 47 (5), 7-8. [in Ukrainian].
7. Buravsky, O. (2013). Rymo-Katolytska Tserkva u mizhkonfesiynykh vidnosynakh na Pravoberezhniy Ukrayini: istoriya i suchasnyy stan [The Roman Catholic Church in Interfaith Relations in Right-Bank Ukraine: History and Current State]. *Ukrayinske relihiyeznavstvo* [Ukrainian religious studies], 66, 188. [in Ukrainian].
8. Bureha, V. (2019). Vykryvalne bohoslovyia u Kyivskiy dukhovniy akademiyyi: zavdannya ta zmistovne napovnennya lektsiynykh kursiv (1823-1869 rr.) [Revealing theology at the Kyiv Theological Academy: tasks and content of lecture courses (1823-1869)]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Filosofiya ta relihiyeznavstvo* [Scientific notes of NaUKMA. Philosophy and religious studies], 17-29. [in Ukrainian].
9. Dolgorukov, I. (1870). *Glorious are the tambourines beyond the mountains or my trip koekud 1810* [Slavny bubny za gorami ili puteshestviye moye koyekuda 1810 goda]. Moscow: Publication of the Imperial Society of Russian History and Antiquities at Moscow University. [in Russian].
10. Jełowicki, A. (1839). *Moje wspomnienia*. Paryż: Wydanie Aleksandra Jełowickiego i spółki, xięga pierwsza [My memories. Paris: Edition of Aleksander Jełowicki and company, book one]. [in Polish].
11. Karikov, S. A. (2017). *Lyuteranska konfesionalizatsiya v Saksoniyi v 1525-1580 rr.* [Lutheran confessionalization in Saxony in 1525-1580] Kharkiv: NUTSZU. [in Ukrainian].
12. Kiyevskiy yeparkhialnyye vedomosti [18. Kiev Diocesan Gazette] (1861). *Shkoly pri selskikh tserkvyakh Kiyevskoy yeparkhii* [Schools at rural churches of the Kiev diocese], April 4, 15, part two unofficial, 114. [in Russian].
13. Lipinsky, V. (1925). *Relihiya i tserkva i istoriyi Ukrayiny* [Religion and church and history of Ukraine]. Philadelphia: America Printing House. [in Ukrainian].

¹ Липинський, В. (1925). *Релігія і церква і історія України*. Філадельфія: Друкарня Америки, 76.

14. Los, V. (2013). *Uniatska Tserkva na Pravoberezhniy Ukrayini naprykintsi XVIII-pershiy polovyni XIX st.: orhanizatsiyna struktura ta kulturno-relihiynny aspekt* [Uniate Church in the Right Bank of Ukraine in the late XVIII-first half of the XIX century: organizational structure and cultural and religious aspect]. Kyiv: Publishing House of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky. [in Ukrainian].
15. Nadtocha, H. (1998). Mizhkonfesiyni vidnosyny v Ukrayini na pochatku XX st. [Interfaith relations in Ukraine in the early twentieth century]. *Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], 5, 96. [in Ukrainian].
16. Nadtocha, H. (1999). Diyalnist pravoslavnoyi misiyyi v Ukrayini na zlami XIX-XX stolit [The activity of the Orthodox mission in Ukraine at the turn of the XIX-XX centuries]. *Ukrayinske relihiyeznavstvo* [Ukrainian religious studies], 10, 16. [in Ukrainian].
17. Pavlyuk, H. (2011). Misiyna diyalnist nimetskykh baptystykykh propovidnykiv na Volyni v druhiy polovyni XIX-na pochatku XX stolittya [Missionary activity of German Baptist preachers in Volhynia in the second half of the XIX-early XX century]. *Ukrayinske relihiyeznavstvo* [Ukrainian religious studies], 58, 38. [in Ukrainian].
18. Plevako, K. (2019). Vidobrazhennya u chasopysi «Yeparkhialni vidomosti» protestantskoho rukhu v Ukrayini (1907-1914 rr.) [Reflection in the magazine "Diocesan Information" of the Protestant movement in Ukraine (1907-1914)]. *Naukovyy visnyk MNU imeni V. O. Sukhomlynskoho. Istorychni nauky* [Scientific Bulletin of V. O. Sukhomlynsky MNU. Historical sciences], 34. [in Ukrainian].
19. Podolskiye yeparkhialnyye vedomosti [Podolsk Diocesan Gazette] (1862). *Prodazha tserkovnykh knig pri Podolskoy Dukhovnoy konsistorii* [Sale of church books at the Podolsk Spiritual consistory]. *January 1, 01, part unofficial*, 8. [in Russian].
20. Podolskiye yeparkhialnyye vedomosti [Podolsk Diocesan Gazette] (1865). *Potverzheniye Dukhovenstvu o tochnom soblyudenii pravil, otnositelno prigotovleniya inovertsev-nekhrystian k prinyatiyu khrystianskoy very* [Confirmation to the Clergy about the exact observance of the rules regarding the preparation of non-Christian gentiles for the adoption of the Christian faith], *January 1, 01, part official*, 25. [in Russian].
21. Podolskiye yeparkhialnyye vedomosti [Podolsk Diocesan Gazette] (1865). *Приглашение Подольскому духовенству* [An invitation to the Podolsk clergy], *January 1, 01, part two unofficial*, 2. [in Russian].
22. Pushkar, N. (2021). Tadeush Chatsky z rusofilskykh pozytsiy I. H. Kulzhynskoho v yoho spohadakh pro Volyn [Tadeusz Chatski from the Russophile positions of IG Kulzhynsky in his memoirs about Volhynia]. *Volodymyr-Volynskyy istorychnyy muzey* [Volodymyr-Volyn Historical Museum] <<http://volodymyrmuseum.com/naukovi-statti/206-tadeush-chatsky-z-rusofilskykh-pozytsiy-i-h-kulzhynskoho-v-yoho-spohadakh-pro-volyn>> (2021, April, 12). [in Russian].
23. Schulze, W. (1987). Gerhard Oestreichs Begriff «Sozialdisziplinierung in der frühen Neuzeit» [Gerhard Oestreich's term "social discipline in the early modern era"]. *Zeitschrift für Historische Forschung* [Journal of Historical Research], 3, 265-302. [in German].
24. Sheretyuk, R. (2014). «Zmahannya za dushi» yak odyin iz zasobiv zmitsnennya pozytsiy rosiyskoyi pravoslavnoyi tserkvy na Pravoberezhniy Ukrayini (seredyna-druha polovyna XIX st.) ["Competition for souls" as one of the means of strengthening the position of the Russian Orthodox Church on the Right Bank of Ukraine (mid-second half of the XIX century)]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu Ostrozka akademiya* [Scientific notes of the National University "Ostroh Academy"], 11, 169-180. [in Ukrainian].
25. Troitsky, I. (1891). *Oblicheniye zabluzhdeniy shtundizma* [Exposing the delusions of Stundism]. Kyiv: Printing house S. V. Kulzhenko. [in Russian].
26. Weber, M. (2018). *Protestantska etyka i dukh kapitalizmu* [Protestant ethics and the spirit of capitalism]. Our Format. [in Ukrainian].
27. Yermeev, P. (2016). Sotsialne dystsyplinuvannya yak faktor posylennya sektantskykh rys u relihiynykh spilnotakh (na prykladi staroobryadnytskykh obshchyn Kharkivshchyny XIX-pochatku XX st.). [Social discipline as a factor in strengthening sectarian traits in religious communities (on the example of Old Believer communities of Kharkiv region in the XIX-early XX centuries)]. *Istoriya relihiy v Ukrayini: Naukovyy zbirnyk* [History of religions in Ukraine: Scientific collection], 26, 388-398. [in Ukrainian].
28. Yesyunin, S. (2018). Storinky istoriyi pravoslavnoyi tserkvy u misti Khmelnytskomu: khram Rizdva Bohorodytsi [Pages of the history of the Orthodox Church in the city of Khmelnytsky: the Church of the Nativity of the Virgin]. *Khmelnytska miska rada. Ofitsiyyny sayt* [Khmelnytsky City Council. Official site] <<https://khm.gov.ua/uk/content/storinky-istoriyi-pravoslavnoyi-cerkvy-u-misti-hmelnytskomu-hram-rizdva-bogorodyci>> (2021, April, 12). [in Ukrainian].
29. Zasztowt, L. (1990). Polskie szkółki ludowe na Ukrainie w latach 1905-1914 [Polish folk nurseries in Ukraine in 1905-1914.. *Rozprawy z Dziejów Oświaty* [Dissertations on the History of Education], 33, 90. [in Polish].
30. Zheliznyak, V. M. (2013). Hubernator v systemi mistsevoho upravlinnya Rosiyskoyi imperiyi 1796-1914 rr. (na materialakh Volynskoyi huberniyi) [Governor in the system of local government of the Russian Empire in 1796-1914 (on the materials of the Volyn province)]: *dysertatsiya na zdobuttya stupenya kandydata istorychnykh nauk* [dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Ternopil: Ternopil National Pedagogical University. V. Hnatyuk. [in Ukrainian].